

KONFERENCIJŲ APŽVALGOS

© Violeta Mackialo. Analoginė 35 mm fotografija

Kultūrinės atminties klostėse. Jurgio Baltrušaičio 120-osioms gimimo metinėms skirtos konferencijos apžvalga

Meno formų judėjimas ir kintantys požiūrio taškai

Jurgis Baltrušaitis (1903–1988) – vienas iš originaliausių XX a. meno istorikų ir vienas iš žymiausių Lietuvos išeivijos mokslininkų Prancūzijoje, kuris, kaip ir daug nusipelnę literatūros teorijai ir filosofijai Algirdas Julius Greimas bei Emanuelis Levinas, atvėrė naujus meno ir kultūros istorijos tyrimų laukus. Vis dėlto prancūzų kalba parašytų jo veikalų recepcija Lietuvoje tebėra tarsi įstrigusi kultūrinės atminties klostėse. Ir, nepaisant to, kad jo darbai sulaukė daug interpretacijų Prancūzijoje bei kitose šalyse – turėjo daug įtakos istoriografijai ir įvairių meno fenomenų tyrimams, visuminio mokslinio palikimo branduolio vertinimo stinga ir svetur. Minint 120-ąsias iškilias menotyrininko gimimo metines, Vilniuje buvo surengta pirmoji tarptautinė mokslinė konferencija „Jurgiui Baltrušaičiui – 120: meno istorijos ir vaizduotės takumas“, kuri vyko Lietuvos mokslų akademijoje ir Lietuvos kultūros tyrimų institute. 2023 m. gegužės 19–20 d. mokslininkai iš Prancūzijos, Italijos, Belgijos, Armėnijos, Lenkijos ir Lietuvos susirinko aptarti įvairialypį menotyrininko mokslinį palikimą, originalias prieigas ir idėjų sklaidą. Konferencijos tikslas buvo apmąstyti Baltrušaičio intelektualinę biografiją, daugialypį kultūrinį kontekstą ir pagrindines tyrimų kryptis: indėlį į viduramžių istoriografiją ir fantastiškųjų vaizdinių studijas, taip pat anamorfozių ir

aberacijų tyrimus, meno istoriją susiejusius su idėjų istorija.

Baltrušaitis išplėtojo lyginamuosius meno formų ir vaizdinių tyrimus, apimančius skirtingus civilizacinius pasaulius, pirmenybę teikdamas iškraipymams, irealybėms ir iliuzijoms, kuriose glūdi „metafizikos tiesos“. Jo darbai, sekant Friedricho Nietzscheės mintimi, atskleidžia, kad meno formos ir jų reikšmės yra tokios – tekančios per kultūrinės ribas, tarp centro ir pakraščių, racionalumo ir iracionalumo, meno ir mokslo bei kitų sričių. Baltrušaitis tyrinėjo ne tik vaizdų judėjimą skirtingais laikotarpiais, bet ir anamorfinių atvaizdų „judumą“, skatinanti žiūrovą pajudėti iš vietos, keičiant savo žiūrėjimo tašką, o mokslininką – ieškoti naujų interpretavimo perspektyvų. Kita vertus, organizatorių galvoje šmėstelėjo mintis, kad Baltrušaičio, „išvietinto“ mokslininko, tyrimai turi tam tikro bendrumo su išeivijos menininkų *Fluxus* įkūrėjo Jurgio Mačiūno ir avangardinio kino pradininko Jono Meko kūryba – juos sieja ypatingas dėmesys atkakliam gyvenimo ir istorijos takumui, o taip pat daugiasluoksniui laikinumui. Tad daugelyje konferencijos pranešimų buvo akcentuojamas meno formų ir vaizdų judėjimas, kintančios matymo išraiškos ir suvokimo perspektyvos.

Konferencijos atidarymo kalboje Prancūzijos ambasadorė Lietuvoje Alix Everard priminė, kad į Paryžių atvykęs „per klaidą“ Baltrušaitis siekė studijuoti scenografiją,

tačiau lemtingas susitikimas su Henri Focillonu jį pastūmėjo į medievistiką. Savo tyrimuose jis sutelkė dėmesį į tai, kas buvo meno istorijos paraštėje, ir pats išliko to meto akademinė institucijų pakraštyje. Vis dėlto viduramžių fantasmagorijų, pabaisų ir demonų, taip pat renesanso „įdomybių kabinetų“ ir anamorfozių tyrimai pelnė jam visuotinį žinomumą ir originalaus meno istoriko vardą.

Intelektualinis palikimas

Pirmoji konferencijos sesija atkreipė dėmesį į Baltrušaičio tarpkultūrinę patirtį, siejančią jaunystės metus Maskvoje ir Paryžiaus laikotarpį, apmąstant tuos impulsus, kuriuos suteikė turtinga kultūrinė aplinka, kurioje jis augo, veikiamas tėvo poeto Jurgio Baltrušaičio (1873–1944) kūrybos, paskatinusios metafizinius išskojimus meno istorijos vingiuose. Baltrušaičiui vyresniajam, skirtame pranešime literatūrologė Inga Vidugirytė-Pakerienė rekonstravo Sidabro amžiaus kontekstą, kuriame skleidėsi simbolizmo kartos poeto, vertėjo ir teatro kritiko kūryba. Tarp jo draugų buvo ukrainiečių filosofai Levas Šestovas ir Gustvas Špetas, rusų kompozitoriai Aleksandras Skriabinas ir Sergejus Rachmaninovas, Nobelio premijos lauretas Borisas Pasternakas – Baltrušaičio jaunesniojo mokytojas, daugybė žymių rašytojų bei to meto teatro reformatorių, tarp jų – Vsevolodas Meyerholdas. Ji priminė, kad Baltrušaitis Pirmojo pasaulinio karo metais Maskvoje buvo Mikalojaus K. Čiurlionio paveikslų kolekcijos saugotojas, o pirmasis jo diplomatinis rūpestis buvo šios kolekcijos grąžinimas Lietuvai. Dirbdamas

diplomatu Rusijoje revoliucinio teroro ir stalininių represijų metais Baltrušaitis dėjo visas pastangas gelbėti kultūros ir meno šviesuolius (Konstantiną Balmontą, Mariną Cvetajevą, Marką Šagalą ir kitus).

Prancūzų meno kritikas Jeanas François Chevrier teigė, kad Baltrušaitis jaunesnysis studijų metais Paryžiuje savo aplinkoje mėgindavęs nusakyti bolševizmo baisybes, tačiau jautė, kad kitoje kultūrinėje aplinkoje jo liudijimai visiškai nesuprantami. Chevrier su Baltrušaičiu artimai bendravo nuo 1981 metų. Jis pasiūlė Flamariono leidyklai perleisti nedidelę meno istoriko studiją „Šumerų menas, romaniškasis menas“ (1934), išleidžiant ją kartu su savo paties darbu „Jurgio Baltrušaičio portretas“¹ (1989). Šios knygos tikslas buvo sukurti mokslininko intelektualinį portretą, kurį iliustravo žymaus fotografo Robert'o Doisneau nuotraukos.

Chevrier atkreipė dėmesį į tai, kad anamorfozių istorijai skirtą knygą² Baltrušaitis išleido 1955 m., tais pačiais metais, kaip ir „Fantastiškuosius viduramžius“³. Leisdamas „iškreiptom perspektyvom“ skirtą knygų seriją, jis nuolat sugrįždavo prie pirmųjų savo veikalų, kuriuose tyrinėjo viduramžių meno formų deformacijas ir iškraipymus. Jo visus darbus susieja ypatingas dėmesys „formų gyvenimui“ – žaismingam ir mįslingam meno formų virsmui, kurio „dėsnius“ ir vidinę tvarką jis pavadino

1 Chevrier, Jean-François. *Portrait de Jurgis Baltrušaitis & Art sumérien, Art roman*. Paris: Flammarion, 1989.

2 Baltrušaitis, Jurgis. *Anamorphoses ou Perspectives curieuses*. Paris: Olivier Perrin, 1955.

3 Baltrušaitis, Jurgis. *Le Moyen âge fantastique: anti-quités et exotismes dans l'art gothique*. Paris: Armand Colin, 1955.

„intelektualiniu mechanizmu“. Jau vienoje pirmųjų knygų „Ornamentinė stilistika romantiškajame mene“⁴ (1931) Baltrušaitis išplėtojo ne tik formaliąją monumentaliosios skulptūros analizę, bet ir ieškojo paslaptinių dėsnių, kuriuos aptiko figūros ir ornamento dialektikoje, lemiančioje nepaliamąją vaizdinių legendų susidarymą.

Lygindamas Henri Focillono ir jo mokinio, tapusio žentu, Baltrušaičio romaniškojo meno tyrimus, Chevrier teigė, kad Focillonas pabrėžė architektūros dėsnių viršenybę romaniškojo meno plastikoje, o Baltrušaitis akcentavo ornamentinei stilistikai būdingą vidinę konstruktyvią dinamiką. Toks požiūris buvo paženklintas avangardinio meno poveikio, nors tiesioginių nuorodų į jį autoriaus veikaluose nėra. Vis dėlto Baltrušaičio prieigoje galima išvelgti rusų kubofuturizmo (skulptoriaus Naumo Gabo konstruktyvizmo, teatro reformatoriaus Gordono Craigo ir režisieriaus Vsevolodo Meyerholdo, 1940 m. tapusio stalininio teroro auka, idėjų, Georgijaus Jakulovo baleto scenografijų) atspindžių. Kaip tik šių Baltrušaičio metodologinės prieigos aspektų nesuvokdamas Meyeris Schapiroaršiai kritikavo jo veikalą⁵, o tą kritiką vėliau perėmė ir kiti mokslininkai.

Chevrier ir savo knygoje akcentavo: „Derėtų prisiminti, kad Focillonas ir Baltrušaitis išplėtojo viduramžių meno darbus XX a. 3 ir 4 dešimtmetyje, kai per Europą

nusirito įvairios kubistinio meno formų atmainos“⁶ Romaniškojo meno antinomijos, „dialektinė stilistika“, kurią išskėlė Baltrušaitis, turėjo glaudžių sąsajų su to meto meniniu kontekstu: „disharmoniškomis kubistinių objektų disproporcijomis ir deformacijomis, mokslo įkvėpta konstruktyvizmo abstrakcija“⁷. Chevrier požiūriu, tai iš dalies paaiškina Baltrušaičio dėmesį figūrinėms sistemoms ir geometriniams iškraipymams. „Jeigu šiandien perrašyčiau 1989 m. išleistą „Portretą“, pabrėžčiau būtent santykį su to meto menu, daugiau dėmesio skirdamas sąsajoms su Meyerholdo „biomechanika“, – apibendrinamas pranešimą teigė Chevrier.

Lyginamieji meno tyrimai ir Pietų Kaukazas

Kitoje konferencijos sesijoje buvo aptartas Baltrušaičio indėlis į viduramžių meno istoriografiją, Armėnijos ir Sakartvelo architektūros ir monumentaliosios dailės savitumo pažinimą. Žymi bizantologė, *Aukštųjų* mokslų praktinėje mokykloje įkurto Gabrielio Millet centro vadovė Ioana Rapti savo pranešime „Globalusis viduramžių menas XX a. pradžioje: Baltrušaitis, Millet ir Kaukazo menas“ aptarė dviejų mokslininkų indėlį į jautraus regiono viduramžių meno istoriją, atkleisdama jų tyrimų aktualumą tuo metu, kai prasidėjo Bizantijos meno tyrimų pakilimas, paskatinęs apmąstyti didžiųjų imperijų palikimą. *Collège de France* profesorius Gabrielis Millet (1867–1953) buvo vienas pirmųjų

4 Baltrušaitis, Jurgis. *La stylistique ornementale dans la sculpture romane*. Paris: Ernest Leroux, 1931.

5 Schapiro straipsnis vokiečių kalba “Über den Schematismus in der romanischen Kunst” publikuotas leidinyje *Kritische Berichte zur Kunstgeschichtlichen Literatur* 5 (1932/3), p. 1–21. Anglų kalba paskelbtas knygoje in *Schapiro's Selected Papers: Romanesque Art* (New York, 1977), p. 265–284.

6 Chevrier, ten pat, p. 28.

7 Ten pat, p. 32.

mokslininkų sistemingai nagrinėjusių Armėnijos meną Prancūzijoje. Krikščioniškąjį viduramžių Kaukazo meną jis siekė įtraukti į enciklopedinę schemą, atspindinčią Strzygowskio iškeltą klausimą: „Rytai ar Roma?“ Millet surinko gausią dokumentinės medžiagos kolekciją, atskleidžiančią Kaukazo architektūros savitumą. Tame kontekste buvo svarbi ir Baltrušaičio ekspedicijose surinkta vizualinė dokumentika bei lyginamieji tyrimai, kuriuos jis atliko studijuodamas viduramžių meno istoriją Meno ir archeologijos institute, Sorbonos universitete. Lyginamieji Baltrušaičio darbai, pagrįsti fotografijomis, architektūros brėžiniais ir skulptūrinio dekoro piešiniais, konkrečiais pavyzdžiais siekė įrodyti, kad krikščioniškasis Armėnijos ir Sakartvelo viduramžių menas buvo reikšmingas perėjimo vektorius iš Rytų į Vakarus.

Rapti teigė, kad lyginamųjų tyrimų svarbą iškėlė tarptautinė Bizantijos meno paroda, 1931 m. gegužės 28–liepos 9 d. surengta Dekoratyviojo meno muziejuje Paryžiuje. Parodoje buvo eksponuota per tūkstantis objektų, gausi graviūrų ir fotografijų kolekcija. Jos struktūroje rado atgarsį meno istoriko Strzygowskio, 1913 m. keliavusio po Armėniją, išvalgos⁸, istoriko ir archeologo Ekvtime'o Takaishvilio ekspedicijose Gruzijoje (1907 ir 1917 m.) surinkta medžiaga, Baltrušaičio kelionių po Pietų Kaukazą 1927–1928 m. dokumentika, islamo meno tyrinėtojo Eustache'o de Lorey atradimai Sirijoje, Millet meno tyrimai Graikijoje ir Serbijoje bei daugelis kitų darbų. Parodoje buvo atkleista ne tik

Bizantijos meno istorinė reikšmė, bet ir įtaka moderniajam Vakarų menui.⁹

Rapti pranešimas atvėrė platesnį kontekstą, kuriame skleidėsi lyginamieji Baltrušaičio tyrinėjimai, liudijantys apie tuometį jų aktualumą. Į klausimą, kaip šiuolaikinių Bizantijos ir viduramžių meno studijų kontekste derėtų vertinti Baltrušaičio Kaukazo meno tyrimus, mokslininkė atsakė, kad jie yra reikšminga meno istoriografijos istorijos dalis, atspindinti XX a. pirmosios pusės mokslinių tyrimų metodologinį savitumą ir mokslinių tyrimų raidos etapus.

Viduramžių meno istorikas, armėnologas, buvęs diplomatas ir Prancūzijos ambasados Lietuvoje *kultūros atašė* Patrickas Donabedianas pažymėjo, kad Baltrušaitis užima svarbią vietą Armėnijos ir Sakartvelo kultūrinio paveldo tyrimų istorijoje. Tai lėmė jo tyrimų preciziškumas ir objektyvumas. Strzygowskio, Giovanni Rivoira ir Pietro Toesca mokslines išvadas neretai nulemdavo išankstinis vertinimų fonas. Baltrušaičio tyrimai, kuriuos jis galėjo atlikti tėvo diplomatinėse ryšiuose, išsiskyrė vertinimo laisve, neutralumu ir siekiu nešališkai apibūdinti istorinę tikrovę. Keliavimas po Pietų Kaukazo regioną, Baltrušaitis atrado ne tik armėnų, bet ir kartvelų paveldo turtingumą. Tai jam buvo nauja ir tikriausiai prieštaravo tam, ką jis iki tol buvo skaitęs. Donabediano žodžiais, „Baltrušaičio metodui būdingas atidus

8 1918 m. Strzygowskis išleido monumentalų veikalą *Die Baukunst der Armenier und Europa*.

9 Žr. plačiau Rémi Labrusse, *Modernité byzantine: l'Exposition internationale d'art byzantin de 1931 à Paris, Le Double Voyage: Paris-Athènes (1919–1939)*, dir. Lucile Arnoux-Farnoux, Polina Kosmadaki, Servanne Jollivet. Athènes: Ecole française d'Athènes, 2018, p. 221–242.

paminklų stebėjimas vietoje ir kruopštus fotografinis dokumentavimas“. Meno istorikas užfiksavo ir dabar jau išnykusius paminklus. Taigi Baltrušaitis yra ne tik atradėjas, paskatinęs tolimesnius Kaukazo meno tyrimus, bet ir įžvalgus mokslininkas, tapęs aktyviu paveldo gynėju.

Jerevano Aleksandro Toramaniano vardo nacionalinio muziejaus-instituto darbuotoja Mariam Manukyan pranešime aptarė Baltrušaičio ryšius su žymiu armėnų architektu ir architektūrologu. Ji pažymėjo, kad Baltrušaičio armėnologijos veikalai („Viduramžių meno tyrimai Gruzijoje ir Armėnijoje“, 1929; „Ogivos problema ir Armėnija“, 1936; kartu su Diskranu Kouymjianu išleista studija „Arakso Julfa ir jos antkapiniai paminklai“, 1986)¹⁰ yra išversti į armėnų kalbą ir vertinami kaip reikšmingas indėlis į Armėnijos architektūros istoriją. Pranešime ji detalai aptarė Baltrušaičio ir Toramaniano laišku turinį, atskleidžiantį jų intelektualinius mainus, kurie buvo svarbūs Baltrušaičiui renkant dokumentinę-vaizdinę medžiagą, o Toramanianui aiškinantis jo šalies kultūrinio paveldo įtaką Europos viduramžių meno raidai.

Antrąją sesiją užbaigęs akademiko Antano Andrijausko konceptualus pranešimas „Strzygowskio ir Warburgo idėjų transformacija Baltrušaičio jaunesniojo komparatvistinio meno istorijoje“ atskleidė esminius lūžius XX a. pirmosios pusės komparatvistikoje. Akademikas pabrėžė, kad teoriniu ir metodologiniu požiūriu Strzygowskio

veikalai buvo svarbūs įveikiant eurocentrinį požiūrį, skatinant tyrinėti Azijos kultūrinės tradicijas bei naujai pažvelgti į Irano ir Armėnijos meno vaidmenį globalioje meno istorijoje. Aby Warburgo komparatinėje prieigoje, kuri susiformavo kuriant unikalią biblioteką ir Mnemosynės projektą, išskirtinis dėmesys teko vaizdai ir vaizdiniam pasakojimui. Warburgas atskleidė intelektualinės istorijos vientisumą, parodydamas atminties dėsnių svarbą kultūros sistemoje ir tarpkultūrinių įtakų analizėje. Komparatyvistinės Baltrušaičio studijos apjungė pirmtakų idėjas, fokusuojant žvilgsnį į „neklasikinius“ meno fenomenus, Rytų ir Vakarų meninių tradicijų sąveikos aspektus, kurie netilpo į įprastus meno istorijos modelius. Jis metė iššūkį įtvirtintiems eurocentriniam mitams, atskleidė mįslingus meno formų atgimimus, nukrypimus ir „atvirkštines“ puses. Savo kruopščiai dokumentuotuose veikaluose sistemingai rekonstravo daugelį pasaulio kultūros ir meno istorijos aspektų, kurie iki tol nebuvo išsamiai tirti, atskleisdamas meninių simbolių ir vaizdinių nepalaujamas transformacijas civilizacinių pasaulių sandūroje.

Indėlis į viduramžių meno tyrimus

Trečiąją sesiją „Fantastiškumas viduramžių mene: iškraipymai, tęstinumai ir atgimimai“ pradėjo Kararos dailės akademijos profesorė Annamaria Ducci, 2021 m. paskelbusi knygą „Henri Focillonas savo laikmetyje. Formų laisvė“¹¹, kurioje išsamiai

10 *Etudes sur l'art Medieval en Géorgie et en Arménie* (Paris, 1929), *Le problème de l'ogive et l'Arménie* (Paris, 1936), „Julfa. On the Arax and its Funerary Monuments“. *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian* (Lisbon, 1986).

11 Ducci, Annamaria. *Henri Focillon en son temps. La liberté des formes*. Traduction de Sara Longo, révisée par Élise Koering. Presses Universitaires de Strasbourg, 2021.

aptarė Focillono sukurtos mokyklos idėjas, pagrįstas „formų gyvenimo“ teorija. Baltrušaitis buvo vienas ryškiausių tos mokyklos atstovų. Pranešime „Jurgis Baltrušaitis ir viduramžių skulptūra: matyti, piešti, įsivaizduoti“ ji priminė pirmuosius meno istoriko darbus (išskirdama straipsnį „Geometrija ir pabaisos“ (1928) 2012 m. išverstą į lietuvių kalbą¹²) skirtus romantiškosios skulptūros morfologijai, kuriuose svarbų vaidmenį atliko jo paties daryti piešiniai, išryškinę ornamento raišką kompozicinėje sistemoje. Italų meno istorikė Baltrušaičio vizualųjį tyrimo metodą palygino su kitų menotyrininkų (Eugène Pottier, Marquet de Vasselot, Alois Riegl, Gabriel Millet, Denise Jalabert ir kitų) darbais, kuriuose iliustracijas irgi papildė meno motyvų ir kompozicijos struktūrų piešiniai. Vis dėlto Baltrušaičiui piešimo praktika buvo ne pagalbinė, o esminė tyrimo dalis: jo darbuose piešinys yra svarbus „intelektualinis instrumentas“, neatsiejama pasakojimo dalis, turinti daug sąsajų su mokslo pasauliu, ypač geometrija. Piešiniuose jis akcentuoja meno formų morfologinę struktūrą, iš jos išplaukiančius figūrų judesius, iškraipymus. Pritardama Chevrier požiūriui, prelegentė pabrėžė, kad viduramžių meno kompozicijas paryškinančiuose Baltrušaičio piešiniuose galima įžvelgti tam tikrų sąsajų su Meyerholdo spektaklių scenografijų kompozicijomis, užfiksuotomis fotografijose, scenografės Natalijos Gončiarovos atliktais modernaus šokio eskizais, Visilijaus Kandinskio aktrahuotais piešiniais, perteikiančiais šokio judesius.

12 Straipsnio vertimas išleistas atskira knygele: Jurgis Baltrušaitis, *Geometrija ir pabaisos*. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2012.

Apibendrinama ji teigė, kad meno istorijos tyrimuose Baltrušaitis piešinį traktuoja kaip fotografijai lygiavertę dokumentavimo priemonę. Šis gilus teksto ir vaizdo ryšys apima visą menotyrininko kūrybą. Jo vaizdaraščiai padeda geriau suprasti kompozicijų struktūrą, glaudžią figūrų sąsają su architektūra, per amžius besitęsiančias fantastiškųjų vaizdinių transformacijas, jų judėjimus laike. Išsifravęs romaniškojo meno „stilistiką“, Baltrušaitis sykiu parodė, kaip geometrinis griežtumas kursto vaizduotę, kuri kuria epochos ribų nepaisančias ilgųjų viduramžių vaizdines legendas, tyrinėtąs vėlyvuosiuose veikaluose.

Namūro universiteto profesorius Michaelas Lefftzas teigė, kad Baltrušaičio veikalai įkvepia šiuolaikinius viduramžių skulptūros tyrimus. Savo įžvalgas apie karališkąjį Šartro katedros portalą jis parėmė Baltrušaičio teiginiais apie „architektūrinių rėmų dėsnį“ ir „ornamantinę stilistiką“. Jo žodžiais, Baltrušaičio „formacijos ir deformacijos“ teorija tebėra svarbi tiriant monumentalųjį viduramžių meną ir jį grindusius vaizduotės dėsnius.

Europos ir Viduržemio jūros civilizacijų muziejaus Marselyje kuratorius Raphaëlis Bories pranešime „Nuo bretoniškų kalvarijų iki lietuviškų koplyčių. Baltrušaitis ir lietuvių liaudies menas, tarp meno istorijos ir diplomatijos“ atskleidė medievisto, įsiliejusio į Paryžiaus intelektualinį gyvenimą, kuratorinės veiklos reikšmę. Be to, kad tarpukariu Baltrušaitis buvo Vytauto Didžiojo universiteto meno istorijos docentas¹³, išleidęs du toms „Visuotinės meno istorijos“

13 Žr. plačiau Aušrinė Kulvietytė-Slavinskienė, Jurgis Baltrušaitis ir menotyra tarpukario Lietuvoje. *Česlovo Milošo skaitymai*, Nr. 5, 2012, p. 53-60.

(1934, 1939), jis kaip diplomatinis Lietuvos atstovas Prancūzijoje rūpinosi Baltijos šalių liaudies meno pristatymu 1935 m. Paryžiaus Trokadero muziejuje. Lietuvos ekspoziciją jis rengė bendradarbiaudamas su Pauliumi Galaune.

Savo prezentacijoje Boriesas pateikė archyve išsaugotas meno istoriko rankraštines instrukcijas ekspozicijos struktūrai ir parodos nuotraukas. Parodos katalogui Baltrušaitis parašė įvadinį žodį, kuriame lietuvių liaudies skulptūrą lygino su prancūzų viduramžių skulptūra. Remdamasis Focillono apibrėžta „Vakarų“ sąvoka, turinčia meninę ir politinę reikšmę, Baltrušaitis teigė, kad vakarietiškas formų pasaulis susieja bretonų kalvarijas su lietuvių koplytėlėmis. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, Baltrušaitis savo tekstą apie lietuvių liaudies meną išplėtė ir publikavo du kartus (1948 m. anglų kalba¹⁴, o 1969 m. – prancūzų), tęsdamas mokslinį ir politinį įsipareigojimą šiai temai. Boriesas taikliai pažymėjo, kad medievisto žvilgsnis į lietuvių liaudies meną nėra atskira jo mokslinės kūrybos dalis, nes joje taip pat kvestionuojamos parašės, meninių stilių ir modelių cirkuliacija, centro ir periferijos santykiai – tai, kas brėžė esmines asmeninio ir intelektualinio gyvenimo trajektorijas.

Baigdama pirmosios dienos mokslines diskusijas, šios apžvalgos autorė sugrįžo prie bendrųjų Baltrušaičio metodologinių nuostatų aptarimo, paryškindama jų sąsajas su Focillono „formų gyvenimo“ teorija ir Warburgo mokyklos idėjomis, ypač „pomirtinio formų gyvenimo“ samprata, pabrėžiančia

latentinių meno formų gyvenimo pobūdį, pasireiškiantį netikėtais pabudimais, pažadinančiais naujus raidos ciklus. Focillonas ir Baltrušaitis buvo gerai pažįstami su Warburgo mokyklos atstovais. Baltrušaitis savo bute Villa Virginie organizavo „focilloniečių“ ir Warburgo instituto narių susitikimus. Reikšmingu Londono instituto idėjų tarpininku buvo Fritzas Saxlis, 1933 m. tapęs šio instituto direktoriumi. Klasikinių antikos motyvų latentiškas gyvavimas ir atgimimas Renesanso epochoje buvo svarbus Warburgo ir Saxlio kūrybos leitmotyvas. Jų veikaluose įtvirtinti antropologiniai terminai „liekana“ (*survival*), „pomirtinis arba latentinis“ (*Nachleben*) tapo svarbiomis conceptualiomis meno istorijos sąvokomis, kurios neatsitiktinai išryškėjo 1939 m. išleistoje Baltrušaičio studijoje, skirtoje krikščioniškai kosmografijai.¹⁵ Warburgo ir Saxlio dėmesio centre irgi buvo astrologiniai ir kosmologiniai vaizdiniai, atskleidžiantys graikas ir rytietiškas įtakas krikščionybei. Kaip žinome, Warburgas tyrinėjo „Pathosformel“ (patoso formules), o Baltrušaitis sutelkė dėmesį į mitines (abstrakčias) formules, kurios yra savotiškas vizijų „mechanizmas“, nepaliaujamai generuojantis prasmes, susiejant dabartį su praeitimi.

„Fantastiškųjų viduramžių“ autorius tyrinėjo neklasikinių motyvų atgimimus: fantastiškų, groteskiškų būtybių, deformuotų figūrų, demonų ir pabaisų sklaidą. Jis analizavo jų kilmę ir polifoninę raidą pasaulinėje meno istorijoje. Knygoje „Pabudimai ir stebuklai“¹⁶ (1960) įvesdamas

14 Baltrušaitis, Jurgis. *Lithuanian Folk Art*. Munich, 1948.

15 Baltrušaitis, Jurgis. *Cosmographie Chrétienne dans l'art du Moyen-Age*. Paris, la Gazette des Beaux-Arts, 1939.

16 Baltrušaitis, Jurgis. *Réveils et Prodiges. Le gothique fantastique*. Paris, Armand Colin, 1960.

ir kitą Warburgo mokyklai būdingą sąvoką – „anachronizmas“, kuri išskleidžia nelinijinį laiko sampratą ir liudija apie nevienalytį laikinumą. Prancūzų meno teoretiko Georges'o Didi-Hubermano žodžiais, latentiško tyrimas anachronizuoja meno istoriją ir sukuria visiškai kitą laiko ontologiją¹⁷. Anachronizmo modeliu Baltrušaitis atskleidžia rekursyvinį vaizdų gyvenimo pobūdį.

Anamorfozės ir aberacijos

Antrą konferencijos dieną dėmesys buvo sutelktas į skirtingose mokslo srityse didelio susidomėjimo sulaukusius Baltrušaičio aberacijų ir anamorfozių tyrimus, taip pat aptariant įvairius mokslinių ir kūrybinių idėjų dialogus. Sesiją „Iškreiptos perspektyvos“ pradėjo meno istorikas ir kritikas Riccardo Venturi, kuris atskleidė Baltrušaičio idėjų sąsajas su siurrealizmo teoretikų darbais. Knygoje „Aberacijos“¹⁸ (1957) Baltrušaitis tyrinėjo „vaizduojamuosius“ arba „florentietiškus“ akmenis, per amžius atgimstantį susidomėjimą antikinėmis gemomis ir maginėmis akmenų galiomis, atvilnijusį į siurrealizmą. Vizionieriška minerologija aistringai domėjosi ir akmenis kolekcionavo André Bretonas. „Akmenų raštus“ ir įsivaizduojamus peizažus tyrinėjo Rogeris Caillois, parašęs Baltrušaičio knygų recenzijų. Baltrušaitį su siurrealizmo teoretikais ir menininkais siejo dėmesys paslaptiems gamtinėms galioms, meno

ir gamtos žaismei, apgaubtai legendomis ir mitais.

Sorbonos universiteto mokslininkė Lydie Delahaye, tyrinėjanti eksperimentines kino formas, perskaitė pranešimą „Anamorfinės vizijos. Fantasmagorija ir vieningo matymo sunaikinimas septintojo ir aštuntojo dešimtmečių Amerikos mene“. Baltrušaičio anamorfozinių vaizdų tyrimus ji taip pat susiejo su šiuolaikinio meno raida. Įtakinga Baltrušaičio knyga atkreipė dėmesį į regimąjį vaizdą kaip keistą techninį mechanizmą, turintį nepaprastą metaforinį potencialą. Anamorfozės fenomeno gilesnis suvokimas paskatino naujai pažvelgti į abstrakčią reprezentacijos erdvę, išvelgiant joje tam tikrą „poetinį mechanizmą“, taip pat kvestionuoti regimąjį patyrimą. Knygoje „Vaidrodys“¹⁹, Baltrušaitis regimąją patirtį susiejo su spekuliatyvia refleksija, o matematinę perspektyvos prigimtį su veidrodiniais mechanizmais, provokuojančiais fantazijas ir fantasmagorijas. Savo argumentams pagrįsti Baltrušaitis pasitelkė daugybę pavyzdžių iš meno istorijos ir savojo laikmečio. Vis dėlto XX amžiaus antroje pusėje galima atrasti kūrybingų jo idėjų tęsinių, dekonstruojančių regimąją patirtį. Pasak Delahaye, septintojo ir aštuntojo dešimtmečių JAV menininkai – Robertas Smithsonas, Robertas Morrisas, Michaelas Snow ir Anthony McCallas – savo kūryboje irgi demonstruoja, kad veidrodžio atspindys nėra objektyvi, o patirtinė „žvilgsnio sistema“. Tokiu būdu šie menininkai metė iššūkį modernistinei teorijai, užklaudami apie sukurtų

17 Didi-Huberman, Georges. *Devalnt le temps. Histoire de l'art et anachronisme des images*. Paris: Les Éditions de Minuit, p. 32–33.

18 Baltrušaitis, Jurgis. *Aberrations. Quatre essais sur la légende des formes*. Paris, Olivier Perrin, 1957.

19 Baltrušaitis, Jurgis. *Le Miroir. Essai sur une légende scientifique: révélations, science-fiction et fallacies*. Paris, Elmayan-Le Seuil, 1978.

perspektyvų primestas matymo sąlygas. Panašiai kaip ir Baltrušaitis, metęs iššūkį meno istorijos rašymui, siekė atskleisti optinių iliuzijų mechanizmus, nepaliojant žadinančių fantazmus, sumišusius su gyvenimiška patirtimi.

Šią temą pratęsė filosofas Augustinas Dainys, kuris anamorfozių sukeltą abejonę regimosios realybės principu palygino su deznebudizmo filosofija, siūlančia panašų abejonės metodą, keičiant matymo perspektyvą. Anamorfozės ontologizacijos problematiką jis išvėlgė ir Ludwigo Wittgensteino filosofijoje, kvestionuojančioje tikrovės vaizdą. Sesiją užbaigė doktorantės Dalios Aleksandravičiūtės pranešimas, liudijantis, kad Baltrušaitis kruopščiai rekonstravo anamorfozių ir optinių iliuzijų istorinę raidą, ją susiedamas su meno, filosofijos ir mokslo sritis. Ji atkreipė dėmesį į tai, kad Baltrušaitis „iš kitos pusės“ pažvelgė į René Descarteso intelektualinę aplinką, Jeano Fraçois Nicerono ir kitų mokslininkų optikos, perspektyvos ir regėjimo percepcijos tyrimus, kurie paskatino peržiūrėti ir Descarteso filosofiją, jo abejonės metodą susiejant su anamorfinių vaizdų eksperimentais.

Konferencijos sesija, pavadinta „Meno istorijos ir teorijos dialogai“, atskleidė platesnį intelektualinį ir kultūrinį žemėlapi, Baltrušaičio idėjas susiejantį su kitų dailės kritikų, filosofų, menininkų kūriniais. Jeanette Zwingenberger išvėlgė kai kurių Baltrušaičio idėjų sąsajas su Etienne'o Delcluze'o darbais, Aistė Žvinelytė aptarė Baltrušaičio idėjų atspindžius Gilles Deleuze'o filosofijoje, Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė nurodė meno istoriko idėjų giminystę su André Malraux kūriniais, Magdalena

Maciudzińska-Kamczycka nagrinėjo legendų sklaidą šiuolaikinėje kūryboje.

Jurgio Baltrušaičio vyresniojo ir jaunesniojo kūrybos paralelės

Konferencijos pabaigoje buvo atsigręžta į Baltrušaičio vyresniojo ir jaunesniojo meninės ir mokslinės kūrybos paraleles. Literatūrologė Dalia Jakaitė nusakė poeto kūrybai būdingą metafizinių tiesų ieškojimą, visatos mistikos pojūtį, amžinybės šauksmą, kurį vainikavo lyrinio subjekto malda Kūrėjui, malda kaip pamatinis žmogiškasis santykis su transcendencija. Kai kuriuos rašytojo kūrybos štrichus galima būtų išvėlgti ir sūnaus ieškojimuose, nesiekiant jų palikimo susieti į tam tikrą vienį. Akademikė Viktorija Daujotytė teigė, kad „du Jurgiai Baltrušaičiai (tėvas ir sūnus) – išskirtinis reiškinys“. Apmąstydamą Jurgio Baltrušaičio (jaunesniojo) darbus lietuvių kultūros kontekstuose, ji priminė Greimo mintį, „jei meno istorikas Baltrušaitis į Rytus nuo Berlyno žinomas kaip poeto Baltrušaičio sūnus, tai į Vakarus nuo Berlyno poetas Baltrušaitis žinomas kaip meno istoriko Baltrušaičio tėvas“²⁰. Baltrušaičiui buvo svarbu, kad sūnus įgytų ryšių su Lietuva, kad dėstytojaudamas atiduotų skolą gimtinei už ilgus metus, praleistus Rusijoje. Literatūrologė taikliai pažymėjo, kad „Baltrušaičio poetinis simbolizmas ne kartą atsiremia į iliuzinius sąmonės darinius, svarbius ir Baltrušaičiui, menotyrininkui“. Menotyrininką domino formų „neramybė“, netvarka, nukrypimai, kurie nėra griežtai

20 Greimas, Algirdas Julius. *Iš toli ir iš arti. Literatūra. Kultūra. Grožis*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 229.

atskirti nuo tvarkos. Jo darbuose aštriai išreikštas tikro ir netikro, įprasto ir iškreipto, normos ir sapniškos keistenybės, formų ir jų deformacijų santykis. Ji svarstė, kad susidomėjimas monstrais ir chimeromis galbūt ataidi ir iš pirminės poeto Baltrušaičio patirties, kurioje glūdi vaikystėje girdėti „nykūs lietuviški padavimai apie slibinus ir senovės milžinus, ir apie visą plėšrią žmonių giminę šunies širdimis ir šunies galvomis“ („Autobiografinės žinios“, 1914)²¹.

Minint 60-ąjį menotyrininko gimtadienį Greimas rašė, kad Baltrušaičio labai atidengia „slaptą žmogaus pasikalbėjimą su savo pašamone“. Jo žodžiais: „Kaip meno istorikas, Jurgis Baltrušaitis kalba apie tolimesnį praeityj pasilikusias epochas, apie Viduramžių ir Klasikos žmogaus proto

klaidėjimus, jo žvilgsnio klaidžiojimus, apie Europos meną, kuris maitinasi Tolimųjų Rytų pabaisomis, senovės laikų besaikė flora ir fauna. O tačiau jo rūpesčiai aktualūs: tai mūsų epochos nerimas, tai mūsų kartos noras suprasti save“²². 120-ųjų menotyrininko gimimo metinių proga surengta konferencija atskleidžia Baltrušaičio darbų vientisumą, jų vidinę logiką, sąsają su to meto menotyros ir meno srovėmis bei įvairialypę reikšmę: svarbų indėlį į viduramžių istoriografiją, lyginamuosius architektūros ir meno formų, fantastiškųjų vaizdinių ir žmonijos vaizduotės tyrimus, iškreipimų ir deformacijų estetiką, vaizdo ir žvilgsnio ontologiją. Tai lemia jo darbų ne tik istorinę reikšmę, bet ir neišsemiamą aktualumą.

ODETA ŽUKAUSKIENĖ

²¹ Baltrušaitis, Jurgis. *Dulkės ir žvaigždės. Poezija*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013, p. 210.

²² Greimas, Algirdas Julius. Jurgis Baltrušaitis mini savo 60 metų sukaktį, *Dirva*, Nr. 74, 1963, birželio 28 d., p. 3.